

Irk Ferenc

Az erkölcs és a jog viszonyának történeti fejlődése

i.

Az utóbbi években megjelent az igény a társadalmi viszonyokat hatékonyan befolyásolni képes jog iránt. Ugyanakkor vita folyik arról, hogy a jog mely körben, milyen életviszonyokat, magatartásformákat tud hatékonyan szabályozni. Sokan kétségüket fejezik ki, hogy a jog (ezen belül a büntető jog) eleve alkalmas lehet-e a neki szánt feladatok megvalósítására.

Az alig vitatott, hogy a jogkövetés annál inkább remélhető, minél inkább találkozik az érintettek normarendszerével. Tekintettel arra, hogy a normarendszert alapvetően az értékrend szabályozza, továbbá arra, hogy ez utóbbi alapvetően a moralitás szabályozó rendszerének irányítása alatt áll: indokoltnak látszik e két kapcsolatát megvizsgálni.

Napjaink számos kutatására jellemző, hogy csak a jelenből akar a jövőre vonatkozó megállapításokat tenni. „Az emberek a részleteket keresik. Fölfelé akarnak építkezni. Nem törődnek sem a gyökerek-

kel, sem a fundamentummal” — írja Naplójában *Széchenyi István*. A rövid, feszített időtartamra szóló kutatási tervek olykor lehetetlenné teszik az elmélyülést és a múlt alaposabb megismerését. Pedig ez gyakran — mint a tárgyalt kérdéskörben is, ahol a kapcsolat évszázadokban, s t évezredekben mérhető — feltétlenül szükséges. E nélkül jelenünket sem érthetjük meg.

A következőkben egyrészt azt tekintjük át, hogy miként fejlődött az etika és jog egymásra hatva, másrészt azt, hogy mikor és milyen körülmények között vált el a két egymástól.

Király Tibor hívja fel a figyelmet arra, hogy az ősi emberi közösségekben már alakultak ki képzetek a jóról és a rosszról, a szabadról és tilosról. A tilalmak, tabuk olyan lenyűgöző erőt hatottak az emberre, éppoly áthághatatlanok látszottak, mint a legyőzhetetlen természeti törvények, és megszegtiket éppoly kérlelhetetlenül sújtotta a törvény, a felette uralkodó hatalom, mint azt, aki a tüz, a víz, a lég vagy a föld ereit sértette meg.

Az őstársadalmakban jogi normák és jogban türeztetett büntetések ismeretlenek voltak. Még nem

Irk Ferenc, az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet csoportvezetője (Budapest).

különül el a jog más társadalmi normáktól — a vallási, erkölcsi, technikai normáktól, mint ahogyan nem különül el a hatalmi szervezet sem az emberi csoporttól.¹

Heller Ágnes rámutat arra, hogy a primitív társadalmakban, ahol még nem volt a cselekvésnek viszonylagos autonómiája, ugyancsak büntettek anélkül, hogy az erkölcsi szabadságot tételezhették volna. Felelősségre vontak és büntettek a társadalom szükséglete és haszna, a társadalmi közösségek érdeke szempontjából. S a későbbiekben is, amikor már kialakult a viszonylagos autonómia, a büntetés és felelősségrevonás létezésében és módjában mindig a közösség haszna és szükséglete a domináló. Ha valakit a közösségből száműztek, sosem törődtek azzal, hogy mi lesz a száműzött emberrel. Csak jóval később vált fontossá már az is, hogy mi lesz az egyénnel az erkölcsi büntetés után.

Ennek a felfogásnak a hátterében — véleményem szerint — az is állt, hogy az érvényes normák vétői ellen felléptek anélkül, hogy vizsgálták volna: vajon a társadalom továbbfejlődése szempontjából a fennálló rend mennyire hasznos. A rendet abszolutizálták, a normákat eleve helyesnek tételezték. Ennek pedig egyenes következménye volt annak védelmezése, hogy aki e normákat megszegi, helyességét eltérő viselkedésével megkérdőjelezi, az megbocsáthatatlanul vét a közösség ellen. Innen is adódik, hogy a közösség a normasértést feltétlenül és nyersen megtorolta. Ennek a szemléletnek a maradványait nem nehéz jelenünkben is fellelni.²

Joggal mondták minden korszak forradalmárai — folytatja gondolatmenetét Heller —, hogy az emberek bűneiért nem elsősorban az emberek a felelősek, hanem a társadalom, melyben élnek, melyben dicsőség és haszon a gazembert övezi. Ha tehát az embereket meg akarjuk változtatni, akkor a társadalmat kell olyanná alakítani, melyben az embereknek nagyobb lehetőségük van az értékek realizálására. Nem hagyható ugyanakkor figyelmen kívül az a szempont sem, hogy az objektív gazdasági törvények, ha rosszak, reakciószak, okai lehetnek a bűnösök általános növekedésének, de nem lehetnek „felelősek” értük. Felelősek csak azok a szubjektumok lehetnek, akik e törvényeket életben tartják, támogatják és érvényesítik.³

II.

Geiger tagadja, hogy napjainkban az erkölcs és a jog között bármiféle kapcsolat volna. Állítása szerint az idők folyamán a kettő teljesen elkülönült és függetlenedett egymástól, így ír: A jog és a morál közötti viszony olyan történeti kérdés, amelyről rendszerezett általánosítható vélemény nem adható. A valóságban a kettő között semmiféle viszony nincs, hanem egy társadalompolitikai elvárás áll a háttérben: legálább a „helyes” morál és a „helyes” jog között

kapcsolatnak kell fennállnia. A kutatóknak csak arra van lehetőségük, hogy egy adott jogrendszer és egy adott morálrendszer közötti viszonyt vizsgálják valamely adott társadalmon belül. Arra azonban senkinek nincs módja, hogy empirikus megközelítésből a jog és a morál közötti viszonyt tanulmányozza.

Genetikailag a jog és a morál között szoros a kapcsolat, olyannyira, hogy az embrionális morál és az embrionális jog egybeesik. A hajdani erkölcsi törvény spiritualizálódáson és bensővé váláson alapult. A Jó érdekében megvalósított bizonyos magatartási formák a legmagasabb értékre tettek szert, és ezek betartása belső köteleességgé vált teljesen függetlenül attól, hogy a környezet ezt a viselkedést megkövetelte vagy kieroszakolta-e. Ehhez speciális morális motívumok hatékonyaknak bizonyultak. Az erkölcsi törvény a későbbiek során intézményesült. Ez a folyamat is erősítette azt a tendenciát, hogy a társadalom központi erőszak alatt tervszerűen működő szervezetté alakuljon át. Ezt nevezzük államnak. Ekkor már az állami erőszak — mint az egymástól kölcsönös függőség reprezentánsa — a magatartásokat előírta, aminek következtében ezek követése külső köteleességgé vált, mégpedig teljesen függetlenül attól, hogy azt az emberek belső köteleességüknek érezték-e vagy sem. Ezáltal lesz a specifikus jogi motívum hatékony. Hosszú évezredek át lényegében az isten vagy az istenek tisztelete és a külső szociális nyomástól való félelem, mint egymással szemben álló motívumok azok, amelyek a gyakorlatban egymásra hatnak és az erkölcsi törvény fennmaradását biztosítják. A jog és az erkölcs azonban a szabályszerű magatartás két külön rendszere.

A morál az a magatartásrendszer, amely hajdan a Jó iránti tiszteletben gyökerezett, és a megítélés is ennek megfelelő szempontok alapján történt. A jog viszont az a magatartási rendszer, amely a szociális kölcsönös függőségen alapul, és amelynek megítélői az állami erőszakszervezet által kijelölt hatóságok.⁴

Ez a felfogás azonban a kisebbséghez tartozik. A tudósok többsége igenli a két terület kapcsolatát. A szakemberek nagy része figyelmét elsősorban arra összpontosítja, hogy a különválás és az összetartozás fordulópontjait, okait kíséreljék meg felfedni.

Erre helyezi a hangsúlyt *Middendorff* és, aki szerint a büntetőjogi normák kialakulására kétségtelenül a legerősebb hatást az erkölcs gyakorolta, amelynek — mint valamely társadalom értékfogalmának összessége — a részéről megnyilvánuló erős visszatartása vallásos elképzeléseken nyugszik. A primitív társadalomban jog, erkölcs és vallás egységet képez; a legkorábbi történelmi időkben a bűncselekmény egyidejűleg mindig támadást jelent az istenség törvénye ellen is.⁵

Sajó András szerint amikor az állami szerv nagy jogszabály parancsa valamilyen vonatkozásban sérelmes az ember számára, és azt vizsgáljuk, hogy mi minősül sérelmesnek, azt általában nem lehet meghatározni, lévén a sérelem kultúrtermék, s mint ilyen a mindenkori társadalmi-történelmi helyzet függvénye.

¹ Király Tibor: A büntetőjog és garanciák. Jogtudományi Közlöny, 1981/5. 357—364. old.

² Heller Ágnes: A szándéktól a következményig. Magvető Kiadó, 1970. 103—104. old.

³ Heller Ágnes: i. m. 1970. 105. old.

⁴ Geiger, R.: Über Moral und Recht. Streitgespräch mit Uppsala. Duncker und Humblot, Berlin, 1979. 169—171. old.

⁵ Middendorff, W.: Sociologie des Verbrechens. Eugen Diederichs Verl. Düsseldorf/Köln, 1959. 10. old.

A sérelem fogalmába a testi sértések mellé fokozatosan beépültek a testi mozgás korlátozásai, majd, a test fogalmának szélesedésével, az annak mintegy külső kiterjesztését képviselő dolgok károsítása is. Ehhez járultak azután az intellektuális sérelmek. A sérelmet nem lehet a közvetlen sértettre korlátozni, mivel az ember meghatározott csoportok tagja, s mint ilyen, a csoportot, illetve e minőségében annak tagját ért sérelem az ő sérelme is. Úgy véljük, semmi sem szól amellett, hogy az ember a számára sérelmes parancsot teljesítse, amennyiben a nem-teljesítésből nem származik számára nagyobb sérelem, mint a teljesítésből. Még *Hobbes* is elismerte, hogy az ember engedelmessége az állam iránt megszűnik a létét veszélyeztető parancsok esetén.⁶

III.

Pound szerint a római jogfejlődés bizonyítja, hogy a jognak és az erkölcsnek közös az eredete, azonban fejlődésük során eltértek egymástól. Ezt igazolja az a tény, hogy a kezdeti időszakban a római jog nemcsak a „fas”-sal (azaz azzal, ami megegyezik az isteni akarattal, vagy — miként ezt a *Finály* lexikon részletezi — ami az isteni törvényekkel, és pedig mindazokkal, melyek a vallásos tiszta szabályokban és rendeletekben foglaltatnak, úgyszintén azokkal, amelyeket az erkölcsi érzés minden emberben belső természetéből folyó törvénynek nyilvánít, megegyezik, tehát isteni törvény, a kötelesség, mint az istenek akarata) foglalkozott, hanem a „boni mores”-szel is (azaz azzal, ami az emberek társadalmi szokásaival esik egybe), és a vallási jellegű befolyásoló eszközök, szankciók (ezek között pl. a kiközösítés) sokkal nagyobb súllyal estek latba a következő magatartás befolyásolása szempontjából, mint a „ius ciuile” (ami a szokásnak vagy az állam deklarált akaratának felel meg).

Az említett változás jól érzékelhető, ha a jogrendszer következő állomását, az ún. „strict” jogot vesszük szemügyre. Ekkor az állam, ill. a politikailag szervezett társadalom pontos játékszabályok szerint uralkodott, és a jog a társadalmi kontroll egyéb területeiről kivonult. Azonban a jogi előírások ebben az időben nyersekek és merevek voltak. A jog az orvoslás egy eszköze, szabályai jórészt eljárási jellegűek. A jog és az erkölcs viszonyát vizsgálva kitűnik, hogy a kodifikált vagy kikristályosodott szokások az erkölcsből különültek ki, de nem tudtak lépést tartani a hatalom növekedésével. Az ókori törvénykönyvek és a szokásjognak írásba öntött formái, amely az ún. „strict” jogban a jogrendszer alapját képezik, a tényeknek pontos egybegyűjtésén alapul. Ebben az időben a legfőbb feladat ezek segítségével is a közbiztonság megszilárdítása volt. Az egyes előírások általánosításáról még nincs szó, és értelmezésük is csak viszonylag szűk körben volt szokásos. A leglényesebb a konformitás, de legalábbis ennek kifejezett igénye a meghatározott formákhoz és szokásokhoz. A szituációk, az emberi viselkedésformák morális aspektusai teljesen közömbösek.⁷

⁶ *Sajó* András: Jogkövetés és társadalmi magatartás. Bp., 1980. 183. old.

⁷ *Pound*, R.: Law and morale. Oxford Univ. Press, 1926. 27–29. old.

A morális és a jogi szabályok egymásra hatásának ékes bizonyítéka *David* megfigyelése, aki szerint a 13. századtól a római—germán jogcsaládban a jogszabályokat „magatartási” szabályoknak fogják fel, amelyek szorosan kapcsolódnak az erkölcsről és az igazságosságról vallott felfogásokhoz.⁸

A nagy változás *Pound* szerint egy folyamat eredménye, amelynek kézzelfogható következményeit a múlt században lehetett először észlelni. A pozitív jog a 19. századig tartó fejlődése során az említés tekintetében immorálisra vált, de legalábbis háttérbe szorította a morális megfontolásokat. A jogfejlődésnek ebben a szakaszában azonban kívülről újból morális elemek kerültek a jogba. Az angol jogba a 16. század folyamán belekerült az egyenlőség eszméje. A kontinentális Európa jogában a 17. és 18. században a természetjog eszméje hatott erősen. A morális kötelesség jogi kötelességgé vált. Az egyéni emberi lét, mint morális egység jogi egységként is kifejezésre jutott. A morális elvek tehát jogszokássá váltak. Ebben az időszakban uralkodóvá vált az a nézet, hogy a jognak minden tekintetben össze kell kapcsolódnia az erkölccsel. Ekkor fedezték fel azt is, hogy az erkölcs jogi szankciók segítségével tehető hatékonyra, ehhez viszont jogi intézményekre van szükség. A tulajdonképpeni jogtudományt ettől a ponttól számíthatjuk. Azt mondhatjuk tehát, hogy a jogtörténeti megközelítésekben az erkölcs vált potenciális joggá. Valamely erkölcsi elv előbb az igazság elvévé vált, majd pedig szokássá. A 19. században kifejlődött jogi szempontú jogosultságok és kötelességek a jogfilozófusoknak a megelőző két évszázadban a természetjog és az erkölcsi kötelességek területén végzett munkásságára vezethető vissza. Egyben meg is haladta nézeteiket, mivel az elképzeléseknek többé-kevésbé meghatározott tartalmat adott. Ekkor jutottak arra a következtetésre, hogy ha valami erkölcsös, akkor az egyben jogszerű is. Az analitikus irányzat képviselői rájöttek arra, hogy most már önállóan is vizsgálhatók a jogi intézmények. A társadalomban bekövetkezett változások is arra ösztönözték a jogtudósokat, hogy egyre kevesebbet foglalkozzanak az erkölcsi kérdésekkel. Ezt a pénzhez való megváltozott viszony kényszerítette ki. A jog és a kötelesség fogalomrendszere egyre homályosabbá vált, ami elősegítette, hogy a jogtudomány mindinkább elvont koncepciókkal foglalkozzon.

Angliában a 19. század végétől mind nagyobb szerepet játszott egyrészt az Amerikában uralkodó szokásjog, másrészt a kontinentális kereskedelmi jog szelleme. Emiatt fokozatosan elfordultak annak vizsgálatától, hogy „mi kellene legyen”, és egyre inkább a jelen problémáira összpontosították figyelmüket. A „mi van” figyelembe vételekor a természetjog autentikus interpretálására helyezték a hangsúlyt. Eközben a morális intézmények és elméletek bevonultak a jogrendszerbe és kialakult az „igazságosság” rendszerre. Ennek során a 19. század jogászai erőfeszítéseket tettek annak kimutatására is, hogy a jogi természetű jogosultságok nem feltétlenül jogosak, azaz csak részben esnek egybe azzal az általános megérzéssel, hogy mi kellene legyen. Igyekeztek rámutatni arra,

⁸ *David*, R.: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. Bp., 1977. 421. old.

hogy valamely jogi követelés morálisan rossz lehet, azaz a jogi szempontból tekintett jogosultság jogtalan is lehet. Ráműtött arra, hogy a jogalkotás és a jogalkalmazás között éles határvonal húzódhat, amelyet az analitikus szemléletű jogászok elutasítottak, a történeti szemléletet magukévá tevők annál inkább akceptáltak. Megállapítható, hogy a rutin eseteket kivéve az analitikus jogászok a mindennapi döntések során a morál szerepét jelentősen alábecsülték. Az ellentábor úgy vélte, hogy az a jogi adminisztráció, amely ezt a tényt figyelmen kívül hagyja, „a levegőben lóg”, mert nem áll a háta mögött bármiféle filozófiai elmélet.

Összegezeként az állapítható meg, hogy a mindennapi gyakorlatban a morális javaslatok hivatalosan megalapozott jogi előírásokban nem öltöttek testet, kivéve azt az esetet, amikor a jogásznak az eljárás során azt sikerült demonstrálnia, hogy erkölcsileg jól cselekedett. Azonban a szokásjog soha nem helyezkedhetett arra az álláspontra, hogy az hivatalosan megalapozott és ezzel egyidejűleg erkölcsstelen. Épp ezért olyan álláspontra sem lehet helyezkedni, hogy a jog egy, a morál pedig ettől független másik dolog.⁹

Pound szerint a 19. sz. jogászaik figyelmen kívül hagyták a morális megfontolásokat, mivel arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a jog ilyen szempontokat nem vehet figyelembe. Szerintük kivihetetlen, hogy a morális kötelességeket tegyék a jogi kötelezettségek alapjává. Nem követhető egy olyan felfogás, amely szerint a jog csak azt vizsgálja, hogy a tett megfelel-e a morális kötelességeknek. A morális elvek individuális és relatív alkalmazásukból nyerik erejüket, alkalmazásuk a körülmények és az egyének függvényében történik. Amennyiben az erkölcs autonómiáját nem őrizné meg, a jogon kívül moralitás, a szankcionálhatatlan, de feltétlenül követendő erkölcsi normák elvesztenék igazi erejüket. Ugyanakkor a jogi szabályok általános és abszolút alkalmazásukból nyerik erejüket.

A 19. század jogtudományi gondolkodásának lényege, hogy valamennyi jogi előírás potenciálisan a jogász fejében van, és pusztán logikai folyamat eredménye. A vagyoni viszonyokkal, a kereskedelmi tranzakciókkal, ezek biztonságával kapcsolatos előírások általános és abszolút alkalmazására van szükség.

Nem hagyható ugyanakkor figyelmen kívül, hogy a jog korántsem csak ilyen viszonyok szabályozására hivatott. A jognak egy tekintélyes része egyes emberek közötti kapcsolatokkal foglalkozik. Épp ezért hibás a jogot és a morált mereven elválasztani egymástól.¹⁰

Poundnak a múlt század jogászeit érintő kritikájának ellentmondani látszik Jellinek felfogása, ő ugyanis úgy véli: vizsgálni kell azt a lehetőséget, hogy ami jogilag egyértelműen megengedett, azt erkölcsi szempontból korántsem mindig könnyű megítélni. Példaként hozza fel a keményszívű hitelezőt, aki a szegény adóstól az utolsó jószágát veszi el. Az ilyen ember erkölcsstelenül, de nem jogellenesen cselekszik — mondja Jellinek. Ez az ellentmondás azonban

mégis feloldódik — folytatja a szerző a gondolatmenetet —, ha a jogot etikai oldalról mint az erkölcsi követelés minimumát fogjuk fel. Minden hitelező erkölcsösen cselekszik, ha kárának megtérítését követeli, azonban erkölcsösebben cselekszik, ha enged az adósnak. Ha a jogot az erkölcs legalacsonyabb fokának tekintjük, úgy minden konfliktus feloldható, ha mindkettőt, mint különálló erőt vesszük tekintetbe.¹¹

Sajó András pedig még korábbra megy vissza, amikor azt írja: Feuerbach álláspontján jól példázható, hogy a jognak a moráltól való függetlenítése is csak azt a célt szolgálja, hogy a jog biztosíthassa azt a szabadságot, melyben az ember morális lény lehet.¹²

König úgy véli, hogy a hagyományból kifejlődő morális köztudatnak kétértelmű helyzete van annyiban, hogy egyrészt a jog normái alatt áll, tehát közelebb esik a tényleges viselkedéshez, másrészt alkalomadtán túl is mehet a jog normáin — különösen azután, hogy filozófiailag továbbfejlődött, és a „közvélemény” útján elterjedt — amennyiben a jog már meghozott döntéseit esetleg ismét érvényteleníti, és megbocsát olyan tetteket is, amelyeket a büntetőjog elítélt. A büntetőjog ismer ugyan „enyhítő körülményeket”, de általában nem tud „megbocsátani” (csak „végszükség” esetén). Ugyanebben az értelemben állítja szembe Marx (az 1842. okt. 25-i) falopási törvényről szóló híres cikkében a szokásjogot a hatályos joggal. De megfordítva, a morális köztudat sokszor élesebben is ítélhet, mint a hatályos jog.¹³

A lakossági jogtudatnak, a közerkölcsnek és a jognak a kapcsolatával foglalkozó nézetek korántsem egységesek. Egyik irányzatként érdemes idézni Sajó álláspontját. A magyar valósággal összefüggésben hívja fel a figyelmet arra, hogy a felszabadulás előtt — Erdei Ferenc elemzéséből kitűnően¹⁴ — a magyar nép tradicionális életvitelét következtében egyáltalán nem szocializálódott jogi jellegű rendkívüli helyzetekre, mivel ilyen rendkívüliség — és a rendkívüliség a tradicionális közösségekben általában — nem létezett számukra valóan.¹⁵

Lukács György viszont úgy véli, hogy az az általánosítás, amelyet az etika a morális aktusokon végrehajt, a különösség minden kategoriális ismérvét magán viseli. Ez a viszony a jogi szféra általánosságával kapcsolatban talán még világosabban látható. Történelmileg bizonyára nem volna túl nehéz kimutatni, hogy sok elkülönülést, amelyet a jogrendszerek egyre növekvő számban mutatnak fel — magától értetődően nem valamennyit —, a nép etikai nézeteinek társadalmi nyomása erőszakolt rá a törvényhozásra és ennek alkalmazására. E helyzet megvilágításához elegendő, ha ennek a szférának egy régi vitakérdésére utalunk. Míg a tiszta „szándék-etika” (moralitás) a tettek következményeit kiküszöböli a morális megítélésből, a jogi megítélés eredetileg tisztán a

¹¹ Jellinek, G.: Die socioethische Bedeutung von Recht, Unrecht und Strafe, Hölder, Wien, 1878. 53–54. old.

¹² Sajó András: Kritikai értekezés a jogtudományról. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983. 177–178. old.

¹³ König R.: A jog a társadalmi normarendszerek összefüggésében. In.: Sajó András (szerk.): Jog és szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 261–288. old.

¹⁴ Erdei Ferenc: A magyar falu. Bp., 1974. 168. old.

¹⁵ Sajó András: i. m. 1980. 224. old.

⁹ Pound, R., i. m. 1926. 30–38. old.

¹⁰ Pound, R., i. m. 1926. 63–72. old.

tettet és következményeit tartotta szem el tt. (Az, hogy a szándék mozzanatait növekv mértékben veszik fel a törvényekbe, a jogászi kazuisztikába stb., legalábbis részben bizonyára a jog etikai befolyásolásának rubrikájába tartozik.)¹⁶

IV.

A vázlatos áttekintésb l is látható, hogy vitatni lehet morál és jog kapcsolatának szorosságát, egymásra hatásuk módját, a szabályozó rendszer m ködési mechanizmusának lényegét. Egy dolog azonban vitathatatlan: a két régió kapcsolatának ténye. Egy adott korszakban vezet k és vezetettek viszonyának, moralitásának, nyíltan vállalt vagy álcázott értékrendjének — f bb torzulásaival együtt — h lenyomata a jogrendszer maga, benne a konkrét szabályokkal.

Jelenünk gyorsan változó társadalmi-gazdasági viszonyai között különösen fontos újragondolni erkölcs és jog viszonyát. A múlt is azt bizonyítja, hogy az érdekl és a vizsgált kérdések iránt hasonló id szakokban élénkült meg. A társadalmi-gazdasági mozgások és a morális-jogi összefüggések iránti érzékenység közel egyidej megélnkülése aligha véletlen. A két terület kölcsönösen hat egymásra. Számomra nyilvánvaló, hogy más társadalmi-gazdasági viszonyok más erkölcsöt hoznak létre. Ez a másság nem jelent feltétlenül jobbat, tökéletesebbet, mint ahogy a társadalmi-gazdasági változások sem feltétlenül és mindig a fejl és irányába mutatnak. Mind a társadalmi-gazdasági, mind a morális változások eredményeként kialakult új konstrukció meg rizve megtartva magukban foglalja a múlt számos lényeges (jó és rossz) elemét. Napjaink joga pedig elkerülhetetlenül összefügg e változásokkal. Részint el készíti, részint követi azokat.

A mondottakra tekintettel nagy szükség van a most tárgyalt kérdéskör alapos vizsgálatára. Részint azért, hogy a múlt megállapításait ne újra kelljen felfedeznünk, az elkövetett hibákból idejekorán okuljunk. Részint azért, hogy a jöv társadalomformálásába a jog hatékonyan tudjon beavatkozni. Itt és most kell újragondolnunk moralitás és jog viszonyát.

Meg kell kísérelnünk — hosszú távú szempontokat figyelembe véve — meghatározni azokat az alapelveket, amelyeket a rövid távú tervezés során is érvényesíteni kell ahhoz, hogy a régi hibákat elkerüljük, a társadalom számára a jog orientációs szerepét a jöv ben betölthesse. Napjaink sokat emlegetett értékzavarának egyik — ha nem is a legf bb — forrása épp a morál és a jog viszonyának tisztázatlansága. Az élet sok területén a jog nem kapja meg az érvényesüléséhez szükséges morális támaszt, bár erre lehet ség volna. Ennél még nagyobb baj, hogy számos életterületen el sem döntött (olykor el sem dönthet), hogy a jogi el írásnak egyáltalán van-e a társadalomban morális el zménye.

A múlt tapasztalatai arra figyelmeztetnek, hogy meglehetősen alacsony hatékonysággal képes m ködni a társadalom többségének moralitásától idegen jog. Épp ezért t nnek aggályosaknak az olyan törekvések, amelyek alapvet életviszonyok átforgálásának lehet ségét csak jogi el írások érvényesítésével tartják kivitelezhet nek. Legyen bármily er s a kényszer a jogkövetésre, legyen bármily szigorú annak ellen rzése, morális háttér hiányában f leg gyors sikerre nem lehet számítani. F leg akkor nem, ha a jogkövetés háttérében álló törekvések a korábban meghirdetett elvekkal olykor szöges ellentétben vannak. Az ilyen változások, mondhatni páfordulások után hosszú id n át számítani kell az új, a korábbi elvekkal ellentétes szabályozás nyomán és miatt fellép értékzavarokra.

Mondanivalónk röviden abban összegezhet , hogy morál és jog viszonyát leginkább három kérdés-körben kell a jöv ben alaposabban vizsgálni. El ször: vannak-e, és ha igen melyek azok a fontos morális normák, amelyeknek a jog nem ad (kell) támaszt. Másodsor: vannak-e, és ha igen melyek azok a fontos jogi normák, amelyeknek a morál nem ad (kell) támaszt. Harmadsor: vannak-e, és ha igen melyek azok a morális és jogi normák, amelyek ellentmondanak egymásnak. Az els két esetben a támaszkeresésre, a harmadikban az ellentétek felépítésére kell törekedni. A tervezésnél pedig nagy súlyt kell helyezni arra, -hogy lehet leg minél sz kebb legyen az a sáv, ahol az említett problémák keletkezhetnek. Minél inkább sikerül e három körben a sikert elérni, annál kiegyensúlyozottabban fejl dhet a társadalom.

¹⁶ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. II. kötet. Bp., 1965. 198-199. old.